ZAUQ-E-TAHQEEQ
www.Zauq-e-Tahqeeq.com
editor@zauq-e-tahqeeq.com
ISSN PRINT: 2789-8776
ISSN ONLINE:2789-8784
Volume.7,Issue No.4 (2025)
(October to December)

لغت نویسی دا تعارفی جائزہ، اُصول وضوابط تے مسئلے

An Introductory Review of Lexicography: Principles, Practices, and Challenges

محمد انور

پی ایچ۔ڈی اسکالر، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

ڈاکٹر زیب النساء

لیکچرار پنجابی، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

Muhammad Anwar

Ph.D Scholar, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad

Dr. Zaib Un Nisa

Lecturer Punjabi, Department of Pakistani languages, Allama Iqbal open University Islamabad

Abstract:

This article presents a detailed introductory analysis of Lexicography and its profound relationship with Lexicology, affirming that a language's richness is directly proportional to its lexical inventory. The research establishes that a language cannot achieve status as a reliable and standard medium without being underpinned by rigorous lexicographical standards. The study systematically reviews the core principles necessary for compiling a standard dictionary, drawn from the foundational texts of dictionary making. These principles are categorized into four critical areas: Lexical Selection and Corpus: Emphasizing the inclusion of all relevant vocabulary, including archaic and newly coined words, specialized terminology from various fields (legal, political, professional), and socio-cultural expressions like proverbs, idioms, and even vulgar/colloquial terms, with appropriate markers. Grammatical and Morphological Information.

Keywords: introductory analysis, systematically reviews, specialized terminology, appropriate markers, standard dictionary

کسے وی زبان دے امیر ہون دا اندازہ ایس گل تو لایا جا سکدا اے کہ اوس زبان دے بھنڈار وچ کنے کو لفظ موجود نیں. اکھراں دے ذخیرے توں اوہدے وِڈ وڈیر، رنگا رنگی تے ہمہ گیری دا پتا لگدا اے. ایس شبد بھنڈاراں نوں کسے خاص ترتیب نال تے ضابطے دے تحت معنے تے مطب دا کُھل کے بیان لغت نویسی اے جیہدے وچ برقی لغت وی شامل اے. لغت نویسی دے علم دی جانکاری زبان دی رکھوالی اوہدے استعمال دے قاعدے کلیے تے وضاحت دے معیار وچ حدوں ودھ امدادی ثابت ہندی اے. لغتی علم (Lexicology) تے لغت نویسی (Lexicography) نوں جاننا اصل وچ اوہناں بجھاں تے مسلیاں نوں جاننا ایں جیہڑے کسے

زبان دی موت تے جیون، ترقی تے تزل وچ ڈاڈھا عمل دخل رکھدے نیں. حقی گل اے کہ لغت کسے وی زبان یاں لسانیات دا اثاثہ تے حوالہ ہندی اے. رشید حسن خان کہندا اے:

> لفظوں کے اجزائے ترکیبی، اُن اجزا کی ترتیب، معانی و مفاہیم، محل استعمال، یہ ساری معلومات لغت سے حاصل ہونا چاہیے۔ ایک جامع لغت میں لفظ کی سرگذشت بھی محفوظ ہونا چاہیے۔ یعنی یہ کہ مختلف اَدوار میں صورت اور معنی میں کیا کیا تبدیلیاں ہوئی ہیں۔(۱)

دنیا دی کوئی زبان وی اونی دیر تیک معتبر معیاری تے ٹھیٹھ (ٹکسالی) نہیں اکھوا سکدی جنی دیر تیک اوہدی لغتیات (لغت، تے لغت دے متعلقہ مواد) اوہدے قاعدے کلیے اوہدی گریمر اوہدا شبد بھنڈار تے اکھر لیکھا لسانیاتی معیاراں تے بیان دے اصولاں اُتّے نہ اُسریا ہووے. ڈاکٹر رؤف پاریکھ دے مطابق:

> زبان کوئی بھی ہو اور اُسے بولنے اور سمجھنے والوں کی تعداد کچھ بھی ہو، اُس کی تفہیم و تشریح کے لیے ہمیشہ لغت کی ضرورت رہتی ہے اور جیسے جیسے اِس زبان کے ذخیرے اور اِس کے بولنے والوں میں اِضافہ ہوتا ہے، اِس کی ضرورت مزید بڑھ جاتی ہے۔ اِس پر سب اہلِ علم و ادب متفق ہیں کہ لغت نویسی ایک مشکل اور پیچیدہ کام ہے، کیوں کہ کسی بھی زبان کی لغت مرتب کرنے میں اِس زبان کے آغاز سے دورِ حاضر تک کے تمام الفاظ و تراکیب، محاورات، ضرب الامثال، متروکات اور نئے داخل الفاظ کا جمع کرنا، اِن میں سے ہر لفظ کے بارے میں یہ بتادینا کہ وہ کب، کیسے اور کس شکل میں اِس زبان میں داخل ہوا اور پھر اِن کی تشریح و توضیح ضروری ہوتی ہے۔(۲)

حقیقت وچ لغت نویسی لغتی علم توں وکھ دوجے کجھ لسانیاتی علماں نال وی ساکاداری بناؤندی نظر آؤندی اے. ایہناں علماں وچوں کجھ دے ناں انج نیں مثال دے طور تے لسانیات، معنیات، لغتی معنیات، صوتیات، مارفیمیات، صرف و نحو، اشتقاقیات تے لغت دے دوجے علم. اک لغت نویس نوں پچھے ذکر کیتے ہونے علماں دا جانو نہیں سگوں ماہر ہونا چاہیدا اے. پہلے لغت نویساں نوں لغت نویسی دے فن نال اینی واقفی نہیں سی ہندی ایسے کرکے پرانیاں لغتاں وچ کجھ کمیاں کوتاہیاں رہ جاندیاں سن. ہر علم دی ابتدا ایہو ای حال سی. ہولی ہولی نویاں نویاں گلاں تے باریکیاں سامنے آئیاں.

اک مدت تیک لغت نگار اپنے طور تے لغت نگاری دا کم سِرے چاڑھدے رہے فیر سیانے پارکھاں پرچرلیاں تے گُنی لغویاں نے کجھ لیہاں (اصول) مقرر کردِتے تاں جے بعد وچ آؤن والے ایہناں لیہاں یعنی اصولاں تے چل کے بہتر توں بہتر کم کر سکن. اردو دے مشہور لغت لکھاری تے پارکھ ڈاکٹر رؤف پاریکھ دی کاڈھ موجب:

> معروف ماہرِ لسانیات، ماہرِ علم لغت، اور لغت نویس آر- آر- کے - ہارٹ مین (R. R. K. Hartmann) کی وجہ سے لغت نویسی کی دنیا میں تبدیلی آئی کہ

لغت نویس لسانیات کی مختلف نظریاتی اور اطلاقی شاخوں سے اپنے کام میں مدد لینے لگے۔(۳)

سبھ توں پہلاں لغت اُتّے یورپی لکھاریاں نے خاص کر انگریز ادیباں نے کتاباں لکھیاں فیر ایہ سلسلہ اگے توں اگے ودھدا رہیا۔

تعریف:

انگریزی زبان دا اکھر ڈکشنری ڈِک (dik) جیہدا مطلب جڑاے توں نکلیا اے۔ ویدک زبان سنسکرت وچ "وِش" (بناؤن، وکھاؤن، وکھالا پاؤن) توں بنیا ایں۔ انگلش وچ لفظ ڈکشنری دا 'اری' لاحقہ (پچھلگ اکھر) اے۔ یعنی کہ اشتقاقی لحاظ نال لغت (Dictionary) اِوس مواد (نِک سُک) دا مربوط اکھری مجموعہ ایں۔ جیہڑا اک خاص قاعدے کلیے نوں مکھ رکھ کے (الف بائی ترتیب نال) تیار کیتا جاندا اے۔ اردو دے اک پارکھ لکھدے نیں:

> ۱۲۲۵ء* میں پہلی بار John Garland نے اصطلاح dictionarius کا استعمال لاطینی الفاظ کی اس فہرست کے لیے کیا تھا جو اُس نے اپنے طلبا کے لیے تیار کی تھی(۴)

کسے وی زبان دی الف، ب... دے میل ملاپ نال لفظ وجود وچ آوندے نیں۔ ایہناں لفظاں دے جڑن نال اک نظام عمل وچ آوندا اے۔ زبان دے لفظاں دی مثال سمندر وانگ ہندی اے۔ اوس سمندر دا کجھ پانی استعمال وچ آوندا اے کجھ بخارات بن بدلاں دے روپ وٹا لیندا اے کجھ ورھ جاندا اے، جیہڑا فیر ندی نالیاں تے دریاواں دے ذریعے کئی کجھ ہور وی اپنے نال لے کے سمندر وچ اپڑ جاندا اے۔ جیویں پانی دا اصل ذخیرہ سمندر اے، انجے لغت وی زبان دا اصل ذریعہ ہندی اے۔ اصل وچ لغت اصطلاحی طور تے اک حوالہ جاتی کتاب ہندی اے، جیہدے وچ کجھ گنے چنے اصولاں دے تحت حروف تہجی دی ترتیب نال لفظاں دے معنے، تلفظ، ہجے وغیرہ درج ہندے نیں۔ شبد بھنڈار حقیقت وچ لغوی شِقاں دی الف بائی ترتیب دا ناں ایں۔ جیہدے وچ ایہناں لفظاں دیاں اصطلاحواں تے محاوریاں دے مطب، اشتقاق دی ورتوں دے متعلق معلومات ہندی اے۔ ایہدے وچ دوجیاں زباناں دی تے اوس زبان دے لفظاں دی قواعدی حالت دی تفصیل وی شامل ہندی اے۔ لغت لفظاں دی مربوط تے منظم تاریخ ہندی اے۔ بابائے اردو مولوی حق کہندا اے:

> ایک بحث آکسفورڈ ڈکشنری والوں نے یہ پیش کی ہے کہ ڈکشنری انسائیکلوپیڈیا نہیں ہونی چاہیے۔ انسائیکلوپیڈیا میں اشیاء کا بیان ہوتا ہے، ڈکشنری الفاظ کی تشریح ہے۔ انسائیکلوپیڈیا میں اس سے بحث نہیں ہوتی کہ اشیاء کے الفاظ کس زبان کے ہیں، ان کی اصل کیا ہے اور اس کے مختلف استعمال کیا ہیں۔ ڈکشنری میں لفظ کی اصل، اس کے مفہوم، مختلف استعمالات اور اس کے تمام اجزا سے بحث ہوتی ہے۔ مثلاً انسائیکلوپیڈیا کا کام یہ نہیں ہے کہ وہ فوج، گھاٹ، البتہ جیسے الفاظ کا ذکر کرے یا ان کی تاریخ و تشریح بیان کرے۔ اسی طرح لغت میں جلد سازی کی معلومات یا ہوائی جہاز کی ساخت و تاریخ کا بیان بے محل ہو گا۔ آکسفورڈ ڈکشنری کے مرتب کرنے والوں نے اس اصول کی بڑی سختی سے پابندی کی ہے۔ انہوں نے تمام اعلام کو خواہ وہ تاریخی ہوں یا جغرافیائی، بالکل نظر انداز کر دیا ہے۔(۵)

لغت نویسی دے اندراجات دی تفصیل دا مختصر جائزہ

مواد (contents): عام طور تے لغت وچ شامل لفظاں دی بھرتی ایہ دس پاؤندی اے.

۱۔ لفظ دی صوتیاتی بناوٹ

۲۔ لفظ دی صرفیاتی بناوٹ

۳۔ لفظ دی قواعدی تبدیلی

۴۔ لفظ دا نحوی چال چلن (کردار، رویہ)

۵۔ لفظ دے معنے

لغت دے وچ کجھ ضروری چیزاں وی ہوسکدیاں نیں جتھوں تھلڑی جانکاری ملدی اے.

۱۔ تلفظ

۲۔ کسے زبان دی تاریخ

۳۔ جغرافیائی ناواں دا اندراج

۴۔ سوانح دا اندراج

۵۔ لکھائی پڑھائی وچ شامل حرفی تے لفظی وادھے گھاٹے دا اندراج

۶۔ لغت دی لکھت پڑھت وچ وچ استعمال کیتے جان والے اَشاریاں دا اندراج

۷۔ لکھتی رمزاں تے وقفیاں (رموز واوقاف) دا اندراج

۸۔ ہجے دے متعلقہ بنیادی اصولاں دا اندراج

۹۔ دخیل یاں پنجابیائے گئے لفظاں دا اندراج

ایس توں وکھ اکھان، بجھارتاں، محاورے تے خاص لفظاں دے استعمال دیاں مثالاں واسطے شعر وغیرہ وی شامل ہوندے نیں. پنجابی لغتاں وچ ہور وی بہت سارے اندراجات ملدے نیں.

لغت نویسی لئی ضروری امور:

لغت ترتیب دیندیاں ہویاں اک لغت لکھیارنوں تھلے اَگئیاں ایہناں گلاں نوں مکھ رکھنا بڑا ضروری اے. جیہڑے کہ لغت دیاں متعلقہ کتاباں تے لغتاں دے دیباچیاں وچوں اخذ کیتے گئے نیں.

لفظاں دا انتخاب تے ذخیرہ (Lexical Selection & Corpus)

- ایہ حصے وچ اوہ اصول شامل نیں جیہڑے لغت لئی لفظاں دے چناو، ماخذ (Sources)، تے قسماں نوں دسدے نیں
- زبان وچ ورتے جان والے نویں پرانے لفظاں دا احاطہ کیتا جاوے.
- جتھوں تیک ہوسکے پرانے ماخذاں وچوں سارے لفظ اخذ کیتے جان. بھاویں اجکل اوہناں دا ورتارا ہندا اے یاں ترک کر دِتا گیا اے.
- مرکبات وچوں صرف اوہناں مرکباں وں لیا جاوے جیہڑے خاص معنیاں نوں ظاہر کردے ہون.
- فصیح تے غیر فصیح، ورتیندے (مقبول) تے تگیندے (متروک)، چالو تے غیر چالو مستند تے غیر مستند سب قسماں دے لفظاں دا اندراج کیتا جاوے.

- ❖ عام خیال اے کہ عامیانہ تے سوقیانہ لفظاں توں وی کنی نہ کترائی جاوے، پر ایہ وی پھڈے وی گل اے. فیر وی نشان دہی کر دینی چاہیدی اے.
- ❖ خاص طبقیاں تے شعبیاں نال جڑے ہوئے لفظ لیئے جان نال عبے یاں طبقے دی دس پا دتی جاوے.
- ❖ سوانیاں دی ورتوں دے خاص لفظ تے محاورے شامل کر کے امتیازی حیثیت دس دتی جاوے.
- ❖ پیشیاں دے متعلقہ اصطلاحواں لازم شامل کر کے تے پیشے دے بارے جانکاری دتی جاوے.
- ❖ مزدوراں تے پیشہ وراں دے وچ راج پانان والے وِگڑے لفظاں نون سی درج کیتا جاسکدا اے۔ ایہ اکھر جدید ادب وچ خاص کر ڈرامیاں ناولاں تے افسانیاں وچ ودھیرے ورتے جارہے نیں۔ ایہناں دا اصلی روپ ظاہر کر دِتا جاوے.
- ❖ نویاں پرانیاں علمی ادبی اصطلاحواں دا اندراج کیتا جاوے. ایہناں دے متعلقہ علم تے طبقے درج کیتے جان.
- ❖ عام طور تے عوام دا قانونی اصطلاحواں نال واسطہ پیندا اے ایس لئی ایہناں دا درج کرنا ضروری اے.
- ❖ سیاسی اصطلاحواں درج کرنیاں چاہیدیاں نیں.
- ❖ صحافیانہ اصطلاحواں درج کیتیاں جان تاں جے اخبار نویسی وچ مدد مل سکے.
- ❖ نویاں ایجاداں تے نویں ادب پاروں زبان وچ نویں لفظ شامل ہندے رہندے نیں. ایہناں نوں شامل کیتا جاوے بھاویں اوہناں دا رواج ہووے یا نہ ہووے.
- ❖ جیہڑے لفظ مر مُک گئے نیں ایہناں نوں لکھنا ضروری اے۔ ایہناں نوں کفتا لفظ (خفتہ الفاظ) سمجھیا جاوے.
- ❖ خطاب تے القاب جیہڑے عام طور رائج ہون درج کیتے جان.
- ❖ جیہڑے القاب تے خطاب مخصوص ہون درج نہ کیتے جان.
- ❖ عہدیاں دے ناں ضرور درج کیتے جان کیوں جے ایہ کسے نال خاص نہیں ہندے.
- ❖ ایسراں دے مفرد لفظ تے مرکب جیہڑے کسے لقب خطاب یاں عہدے دے نال نال ہور معنے وی رکھدے ہون درج کیتے جان.
- ❖ عام کتاباں دے نان درج نہ کیتے جان اوہ جیہناں دے ناں لغوی یاں تلمیحی یاں اصطلاحی معنے رکھدے ہون لکھے جاون.

قواعدی تے صرفیاتی جانکاری (Grammatical & Morphological Information)

ایہ اصول لفظاں دی صرف (Morphology) تے نحو (Syntax) دے تجزیے، تے اوہناں دی قواعدی حیثیت نال تعلق رکھدے نیں۔

- ❖ لفظاں نوں لکھن ویلے اسماں صفتاں تے حرفاں نوں مفرد حالت وچ لکھن نوں ترجیح دتی جاوے.
- ❖ کسے لفظ توں بنن والے مرکبات نوں اوسے لفظ دے تحت آون والے مرکباں ہیٹھ درج کیتا جاوے.
- ❖ اوہ مرکب جیہڑے تحتی مرکباں وچوں الف بائی ترتیب دے لحاظ نال لکھن جوگ ہون درج کیتے جان.
- ❖ سابقیاں تے لاحقیاں وچ کجھ لفظی مادے انجدے ہندے نیں جیہڑے کلے نہیں صرف مرکباں وچ استعمال نیں. ایہناں نوں اپنی ترتیبی تھاہر تے لکھیا جاوے. ایہ عمل اشتقاق نوں ظاہر کرن ویلے ہووے.

- کجھ سابقے تے لاحقے کسے اکھر ن ایویں جُڑ جاندے نیں کہ ایہناں نوں وکھ کرنا اوکھا ہو جاندا اے، پر تجزیہ کرن ویلے ایہناں نوں ظاہر کر دینا چاہیدا اے۔
- سابقیاں تے لاحقیاں دی نشاندہی لازمی کرنی چاہیدی اے نالے ایہ وی گل کہ ایہناں پاروں معنیاں وچ کیہڑی تبدیلی ہوئی۔
- پہلے پہل سب سابقے تے لاحقے پورے سارے بامعنی لفظ سن پر ودھیرے استعمال دی وجہ کر کے ایہدی اصل اکھوں اوہلے ہو گئی اے۔ جتھوں تیک ہو سکے اصل لبھ کے دس دستی جاوے۔
- ہر اکھر دی قواعدی حیثیت دا تعین کیتا جاوے۔ اسم، صفت، فعل، متعلق فعل، حرف، علم، واحد، جمع تے مذکر۔ مونث دی نشاندہی ضروری اے۔
- اوہ مرکب جیہڑے تحتی مرکباں وچوں الف بائی ترتیب دے لحاظ نال لکھن جوگ ہون درج کیتے جان۔
- فعل دی مصدری صورو چ لازم، متعدی، اصلی، جعلی، معروف، مجہول، مفرد یا مرکب حیثیت دس دتی جاوے۔
- مصدری مادہ یا اوس دے حصے دس دتے جاون۔
- اوہناں فعلاں نوں لغت وچ نہیں درج کیتا جاندا جیہڑے کسے مادے یاں مصدر توں ہندے نیں۔ زمانیاں) ماضی، حال اور مستقبل (دے صیغے درج نہیں ہون گے۔
- فعلاں (افعال) دیاں اوہ شکلاں درج ہون گئیاں جیہڑیاں صفت دے طور تے استعمال ہندیاں ہون۔
- لغوی تجزیہ (لفظی چھان پھٹک) تے ترکیب دی نشاندہی کرنا وی ضروری اے۔

معنیاں دی وضاحت تے ونڈ (Semantic Clarification & Classification)

ایہ حصہ لفظاں دے معنیاں نوں دین، اوہناں دی ترتیخ، ونڈ، تے محاوریاں ورگے حوالہ جات نوں بیان کر دا اے۔

- نویاں اصطلاحواں انجدیاں ہون کہ آسانی نال سمجھ وچ آ جان۔ ترجمہ فنی ہونا چاہیدا اے۔ لفظی ترجمے والی اصطلاح نہ درج کیتی جاوے۔
- پنجابیائے گئے لفظ دی زبان، املا، حرفی یا صوتی تبدیلی دسی جاوے تے ایہدی دسیا جاوے کہ پہلوں ایہ معنے سن تے ہن لفظ دی تبدیلی توں بعد ایس معنے وچ روج پا گیا اے۔
- زمانی تے مکانی فعلاں توں جیہڑیاں معنیاں وچ تبدیلیاں پیدا ہندیاں نیں، ایہناں دے بارے وچ دسیا جاوے۔
- اشخاص تے اماکن وچوں صرف اوہی ناں جیہڑے کسے خاص معانی میں بطور تلمیح یاں ایہدے توں بنے ہوئے معنیاں وچ درتیجے ہون۔
- لفظاں دے معنیاں دیاں ارتقائی درجے تے منزلاں دَیاں جاون تبدیلیاں پرانے معنے، اصل معنے وچ تبدیلی تے موجودہ معنے ترک کر دتے گئے ہون سبھناں دا احاطہ کیتا جاوے۔
- لفظاں دے اصلی، مجازی، اصطلاحی تے تلمیحی معنے دسے جاون۔
- عام طور تے اکو لفظ بُہتیاں قواعدی حیثیتاں نال ورتیا جاندا اے۔ انجدے لفظ دی ہر اک قواعدی حیثیت الگ توں مقرر کر کے ایہدے معنے ظاہر کیتے جاون۔
- بعض لفظ معنوی زوال دا بھینٹھ جاندے نیں۔ اوس لفظی زوال دی چھان بین کیتی جاوے۔

- ❖ محاورے کسے وی زبان دا اک وڈا خزانہ ہندے نیں. محاورہ اک قسم دا مرکب ہندا اے. ایس لئی ہر اک مرکب لغت وچ درج نہیں کیتا جاسکدا.
- ❖ روزمرہ دی صحت بارے پک ہونا ضروی اے، جنّی دیر تیک شک دور نہ ہووے روزمرہ درج نہ کیتا جاوے.
- ❖ ہر مرکب فعلی درج کرن جوگ نہیں ہندا بس اوہ مرکب فعلی درج کیتے جان جیہڑے خاص معنیاں ور تیندے ہون.
- ❖ پنجابی وچ اکھاناں دی گھاٹ نہیں. اکھان لازمی لغت وچ درج کیتے جان. ہو سکے تے ایہناں دا پس منظر دس دِتا جاوے.
- ❖ اکھاناں دا اندراج کرن ویلے ایہناں وچ ورتے گئے لفظاں نوں اوہناں دی ترتیب دے اعتبار نال درج کیتا جاوے.
- ❖ ضرب المثل تے مقولیاں دا درج کرنا وی ضروری اے. ایہ سیانیاں دی عُمر بھر دی سیانف دا نچوڑ ہندے نیں.
- ❖ کسے لفظ دے معنے لکھدے ویلے سبھ توں پہلاں اوہدا قریب ہوئے اوس لفظ دی تعریف یان تشریح کیتی جاوے تے پچھوں ہم معنیٰ لفظ لکھے جان.
- ❖ معنے لکھدیاں ہوئیاں مترادف اصل مطلب وچ تے قریبی معنے وچ فرق رکھیا جاوے.
- ❖ جیہڑے لفظ الگ معنیاں وچ رائج ہون اوہناں دی معنوی ونڈ کیتی جاوے حقیقی، مجازی تے اصطلاحی معنے دسے جان. ایہناں دا فرق تے ذیلی ونڈوی کیتی جاوے.
- ❖ اصلی (حقیقی) تے مجازی معنیاں وچ فرق دے نال نال معنوی پہلو داری وی درج کیتی جاوے.
- ❖ کسے لفظ دے متعلق ات لوڑ دے تحت کوئی تصویر ہووے تے نال لا دِتی جاوے، کیوں جے اوہدے نال معنوی تصور ظاہر ہو جاندا اے.
- ❖ جغرافیائی علامتاں لغت وچ درج نہ کیتیاں جان پر جے کوئی تلمیح ہووے تے لازمی لکھی جاوے.
- ❖ اسلامی تریخ دا وی اندراج نہ کیتا جاوے.

تلفظ تے اِملا دے اصول (Pronunciation and Orthography Rules)

ایہ حصے وچ لفظاں دے اِملا (ہجے)، تلفظ (اچارن)، اعراب (وِشکنی)، تے لغت وچ لغت نگار دے ورتے جان والے نشانات بارے ہدایات شامل نیں۔

- ❖ پرانے لفظاں دی املا دا فرق نویں املانوں مترادف دے طور تے لکھ کے ظاہر کیتا جاوے.

لفظاں دے ربط ضبط وچ تہجی ترتیب نوں مکھ رکھیا جاوے

."تلفظ کو واضح کرنے کے لیے ارکانِ تہجی پر اعراب لگائے جائیں الفاظ پر نہیں" [i]

- ❖ لغت وچ اندراج پنجابی تلفظ (اچارن) دے مطابق ہون. جے کوئی لفظ علاقائی بولیاں یا لہجے وچ مختلف اے تے اوہدی وضاحت کر دِتی جاوے. جیویں چَک، چِک، چُک اے.
- ❖ اکھر صوت دے عتبار نال مفرد، مرکب، مخلوط، ہلکے تے بھارے ہوندے نیں ایہناں نوں لغوی ترتیب وچ فرق نال لکھنا ضروری اے.
- ❖ سارے لفظاں تے اعراب لائی جاوے.
- ❖ اعراب حرفاں نوں وکھو وکھ لکھ کے حرکت (زبر، زیر، پیش) ناں لے کے ظاہر کیتی جاوے.

- تلفظ نوں ظاہر کرن دے دو طریقے نیں) :الف (ہم وزن مشہور لفظ نال تلفظ ظاہر کیتا جاوے یا) ب (لفظ دے حرفی جوڑ وکھرے کر کے تلفظ ظاہر کیتا جاوے. ایہناں وچوں کسے اک دی پابندی کرنی ضروری اے.
- زباناں دے ناواں دے محققاں دالغت دے شروع وچ اندراج کردِتا جاوے.
- پرچلت اعراب تے حرکات دیاں علامتاں دے نال نال نویاں علامتاں دی نشاندہی تے وضاحت وی ضروری اے.

لغت نویسی دیاں بُنیادی بحثاں:

انسان نوں سماجی حیوان کہیا جاندا اے. اکٹھیاں رہنا جیہدی فطرت وچ شامل اے. اکٹھے رہندیاں ہویاں انساناں دا آپس وچ واہ پیندا اے. آپسی میل جول لئی تے اپنیاں لوڑاں تھوڑاں نوں پورا کرن لئی بول چال دی ضرورت لئی زبان دی لدوڑ پیندی اے. جدوں سماجی تے معاشرتی دائرہ کار موکلا (وسیع) ہو جاندا اے تے دوجی (اوپری) زبان دے سمجھن دی ضرورت محسوس ہوندی اے. جیس ویلے ایہ منگ ودھ جاندی تے اوپری زبان دے لفظاں نوں سمجھن سمجھان دی نوبت آوندی اے. تے لغت مرتب کیتی جاندی اے. سماج وچ رہندیاں ہویاں انسانی جذبے، احساساں تے خیالاں دا اظہار ہر طبیعت دا خاصہ ای نہیں منگ اے. اک معاشرے وچ رہندیاں ہویاں لوڑاں تھوڑاں موثر تے مہذب سماجی عمل اے. جیہدا دائرہ کار بندے توں، بندے توں گروہ، گروہ توں معاشرہ، معاشرے توں عالمی برادری، عالمی برادری توں کُل دنیا تیک پھیلیا ہویا اے. زبان خیال، احساس تے جذبے دا اظہار اے. جے سماجی حوالے نال ویکھیا جاوے تے اک ساکاداری اکھ دی وی بن دی اے.

انسان تے انسانیات (سماجیات) دے متعلق جنّے وی فلسفے تے نظریات سامنے آچکے نیں جے اوہناں دا ست (جوہر) کڈھ کے جائزہ لیا جاوے تے ایہو گل اگھڑ کے سامنے آوندی اے کہ انسان 'اشرف المخلوقات، اے. انسان بولن والا حیوان ایں، کیوں جے بولن دی خوبی قدرت نے ہور کسے نوں نہیں دِتی، علم تے عقل، بول تے تول انسان دے وصف نیں. سوچاں، فکراں، جذبے، احساس تے خیال دے نتیجیاں توں لے کے الہام تے معرفت دیاں منزلاں انسانی پہنچ وچ نیں. لغت دی تیاری اساری تے زبان دی بڑھوتری صرف علمی ادبی لوڑ ای نہیں سگوں سماجیاتی جیون دا اک ات ضروری تے بنیادی مسئلہ اے. کچھ چیزاں دے ناواں دی یادداشت توں لے موجودہ دور دے کمپیوٹر تے انٹرنیٹ تیکر ای نہیں مکدی ہن گل مصنوعی ذہانت (Artificial Intelligence) تیکر اپڑ گئی اے. دنیا اک عالمی گاؤں (Global Village) بن چکیا اے. اظہار دے مجرد اشریاں توں لے کے حرفاں تے لفظاں تے نالے کتاباں، انسائیکلوپیڈیا توں گل اگے ڈھیر ودھ گئی اے پچھے ذکر کیتیاں چیزا آن اک کلک دی دور تے ہر ہاری ساری کول موجود وکھالی دیندیاں نیں. علم دے ہر شعبے دی لغتی معلومات آن لائن (چالونیٹ) اتّے تے آف لائن (بند نیٹ) اتّے ملدی اے.

ہو جان دی گل تے پرانی ہو گئی اے ہن اینی ترقی ہو گئی اے جیہدے بارے شید ایس طراں کسے نے سوچیا وی نہ ہووے. جتھے تیک انسان سائنس تے دوجے علماں دی ترقی وچ اپڑ چکیا اے. انسان دیاں لوڑاں رسماں رواجاں دی رنگارنگی نویاں توں نویاں تبدیلیاں، نویں توں نویں سوچ وچار دے انداز پیدا ہو چکے نیں. ادبی تے تخلیقی سرگرمیاں نویں ڈھنگ تے نویاں شکلاں سامنے لیا رہیاں نیں. ایہدے نال ساڈے، زندگی دے وکھو وکھ شعبیاں وچ ونَ سونّی جانکاری آرہی اے. اظہار دے مڈھ قدیمی مجرد تے مرکب اشاریاں دے دور توں لے کے اج دے جدید دور دی ٹیکنالوجی، بائیو ٹیکنالوجی، جدید خُدکار صنعتی انقلاب (Latest Auto Industrial Revolution)، مصنوعی ذہانت (Artificial intelligent)، عالمی بہی کھاتہ (Big Data)، انٹرنیٹ آف تھنگز، کوانٹم کمپیوٹنگ، ڈیجیٹل انقلاب (Digital Revolution) تے خُدکار نظاماں (Automation) تے سمارٹ ٹیکنالوجی نے دنیا نوں

اُکا بدل رکھ کے دتا اے. آج بندہ زبانَے بولتا جاتا ہے اار کمپیوٹر تہاڈی چونویں زبان وچ لکھدا جاندا اے. لفظ دس کے کمپیوٹر نوں معنے پچھے ج؛رہے نہیں ایس طراں لفظی بھنڈار وچ دنون دن وادھا ہوندا جارہیا رہیا اے. نت نویاں نویاں ایجاداں اپنے اگھڑ پچھڑ نال ادب دا حصہ بن کے سیکڑے اکھر زبان وچ داخل کر رہیاں نیں. لغتاں دی لوڑ انج دیاں ضرورتاں پورن واسطے ہوندی اے. لغت بارے رؤف پاریکھ کہندا اے.

> لغت میں کسی زبان کے الفاظ کو کسی خاص ترتیب کے لحاظ سے املا تلفظ ماخذ اور مادہ بیان کرتے ہوئے حقیقی مجازی یا اصطلاحی معنوں کے ساتھ درج کیا جاتا ہے۔ ضرورت کے مطابق الفاظ کی شکلوں میں تبدیلی اور صحیح محل استعمال کی وضاحت کی جاتی ہے۔"(۷)

زیادہ تر دانشوراں نے لغت نوں حوالہ جاتی کتاب آکھیا اے۔ جیہدے وچ لفظ دے معنے دا حوالہ مل جاں دا اے۔ ایہدے وچ معنیاں توں وکھ ہجے، تلفظ تے دوجی زبان مساوی اکھر پیش کیتے جاندے نیں۔ ایس لئی لغت لغوی شقاں دے اکھر ہجے دے عتبار نال ترتیب اے۔ نال نال دوجے اصول وی مکھ رکھے جاندے نیں۔ پاکستانی زباناں دیاں لغات وچ لغت دے سارے قاعدے نہیں ورتے جاندے سن ایس گھاٹ دے کئی سبب نیں اک دو موٹیاں موٹیاں گلاں وچوں لغت دا علم لغت، نویسی دا علم تے معنیات کافی اہم نیں. ہن لغت نویسی لغت دے علم توں وکھ دوجے کجھ لسانیاتی علماں نال جڑ گئی اے۔ اک مدت تک لغت نویس وکھرے رہ کے اپنا کم کر دے رہے۔ جگ دھمے لغت نویس آر آر کے ہارٹ مین دے پاروں لغت نویسی دی دنیا وچ تبدیلی آئی۔

> لغت نویس لسانیات کی مختلف نظری اور اطلاقی شاخوں سے اپنے کام میں مدد لینے لگے۔ ہارٹ مین نے لغت نویسی اور لسانیات پر کئی کتابیں اور مقالات لکھے ہیں اور اطلاقی لسانیات لغت نویسی اور علم لغت کی دنیا میں اس کا نام معروف ہے۔(۸)

Contents بھرتی (مشمولات)

لغت توں کجھ ہور وی جانکاری ملدی اے۔

۱۔ لفظ دی صوتیاتی ساخت

۲۔ لفظ دی صرفیاتی ساخت

۳۔ لفظ دا قواعدی ردوبدل

۴۔ لفظ دیاں نحوی عادتاں

۵۔ لفظ دے مطلب

لغت وچ ہور وی کئی کجھ ہو سکدا اے۔ ایہ جانکاری جائزہ لیاں سامنے آوندی اے۔

۱۔ زبان دی لفظاں نال جڑی ہوئی تاریخ

۲۔ تلفظ

۳۔ جغرافیائی ناواں دی فہرست

۴۔ سوانح دی فہرست

۵۔ تحریر تے اشاعت وچ استعمال کیتے گئے اشاریاں دی فہرست

۶۔ تحریر تے اشاعت وچ استعمال کیتے گئے حرفی تے لفظی مخففاں دی فہرست

۷۔ رمزاں تے وقفے

۸۔ ہجیاں دے بنیادی اصول

۹۔ بدیسی لفظاں دی فہرست

ایس توں اڈوی کجھ چیزاں ہندیاں نیں، جسراں لغت دی تفصیل، ضخامت تے مشمولات دے عتبار نال تقسیم اے۔

> لغت خواہ درج بالا کسی بھی قسم کا ہو ، متعلقہ زبان (نوں) کے کے ارتقا کا عکس پیش کرتا ہے۔ ارتقا کی رفتار سست ہو سکتی ہے اور بسا اوقات مبہم بھی ہو سکتی ہے ۔ نئے الفاظ ہمیشہ اختراع کیے جاتے ہیں۔ لغت زبان کے عصری تقاضوں کی بھرپائی کرتا ہے۔(۹)

مکدی گل ایہ کہیا جاسکدا اے کہ لغت نال زبان دی تشکیل نہیں ہندی سگوں زبان لغت دی تشکیل وی کردی اے۔ ایسراں لغت زبان نوں اِک قسم دا جیون بخشن دے نال نال موئے مکے اکھراں دی سمبھال وی کردی اے۔ ذہن وچ اک سوال ابھردا اے جدوں لغت نہیں سی اودوں اکھراں نوں کون سانبھدا سی ایہدا اکو ای سدھا جیہا جواب اے کہ اددوں دا وسیب سینہ در سینہ اپنیاں یاد داشتاں تے لوک صنفاں (شاعری تے لوک کہانیاں) راہیں ایہ کم کردا رہیا۔

لغت ورگیاں دوجیاں حوالہ جاتی کتاباں

لسانیاتی لحاظ نال لغت تے دوجیاں رلدیاں ملدیاں مرتبہ کتاباں وچ فرق کرنا ات ضروری اے تاں جے کوئی سمجھن سمجھان وچ بھونچلا نہ پوے۔ ایسے گل نوں مکھ رکھدیاں ہوئیاں تھلے نشاندہی کیتی جارہی اے۔

فرہنگ: پنجابی وچ وی ایہنوں فرہنگ ای آکھاں گے۔ عام طور تے کسے خاص تصنیف، فن، بولی، یاں کسے خاص علم دی اصطلاحات دی کتاب نوں فرہنگ کہندے نیں۔ ایہدے وچ وی لفظاں دے معنے ہندے نیں ایس کرکے ایہنوں لغت ای سمجھیا جاندا اے پر ایہ لغت ہندی نہیں۔ پنجابی صوفی شاعراں دے کلام دیاں فرہنگاں عام مل جاندیاں

شہراں دے ناواں دی لغت

ایہدے وچ شہراں دے ناواں دا الف بائی ترتیب نال ذکر ہندا اے۔ وڈیاں تحصیلاں وی ذکر بعض اوقات مل جاندا اے۔

بچیاں دے ناواں دی لغت

ایہدے وچ بچیاں تے بچیاں دے ناواں دا اندراج الف ب دی ترتیب نال ہندا اے۔

لغت نویسی دے مسائل:

کسے وی زبان دے لفظاں وچ اوس زبان دے واسیاں دی ثقافت گھٹ گھٹ کے بھری ہندی اے، نالے اوس لوکائی دا مزاج وی جھلکدا نظر آوندا اے۔ ایس کرکے لغت کسے وی زبان دے سیانیاں دی سیانف دا ست ہندی اے۔ ایہ عمل لگاتار چلدا رہندا اے۔ لغت دے ٹیچیاں دا گھیر بڑا کھلا ڈُلھا ہندا اے۔ اکھر لغت نگاری وچ جز دا کم کردے نیں۔ کسے قوم ملک یاں وسیب وچ جنے لفظ رائج ہندے نیں ایہناں دے مطلب، معنے، اچارن، املا، اصل، نسل، ایہناں دی تاریخ، زمانی تے مکانی تبدیلیاں استعمال دے وکھو

وکھ طریقے تے ایہناں دی قواعدی حیثیت جہے دوجے مسئلیاں دا تعین لغت دے گھیرے وچ آوندا اے۔ جیون دا تے ادب دا کوئی پڑ انجدا نہیں جہدا لغت نال واہ اسطہ نہ ہووے۔ کُل کائنات دی ہر چیز لفظ دی جھولی چک اے تے لفظ لغت دی۔ لغت نویسی دا کم ویکھن نوں بڑا سوکھا تے کرن نوں بڑا اوکھا اے۔ ایس فن دا راہ رستہ اوکڑاں بھریا اے۔ ایس فن دی ترقی ادب دی ترقی دی دس پاؤندی اے۔ لغت نگاری سوچ دی اُچ اڈاری توں بناں یاں ادب دے سیانے کھوجکاراں دے رلتی ہون توں بناں ممکن نہیں۔ لغت نال ہر بندے دا واسطہ پیندا اے، ایس کرکے ایہدے کلاوے وچ سارے علم تے فن آجاندے نیں۔ ایہدی ہمہ گیری نوں سارے سِر جھکا کے من دے نیں۔

> "لغت سے ہر شخص کا سروکار رہتا ہے۔ عالم، عامی، چھوٹا، بڑا، مورخ، محقق، انشا پرداز، شاعر، سائنس دان، غرض ہر شخص سے کو لغت سے استفادہ کرنا پڑتا ہے۔ اِسی وجہ سے جہاں لغت مصنف کی شہرت کا ضامن ہے۔ وہاں وہ سب سے زیادہ ہدفِ ملامت بھی ہوتا ہے۔ چونکہ اپنے اپنے غدود کے لحاظ سے مختلف ہوتے ہیں لیکن استفادہ کرنے والا تو اپنے مسئلے کا حل اس کے ذریعے تلاش کرتا ہے۔"(۱۰)

لغت نویسی دا سب توں اوکھا پہلو ایہ ہے کہ ایس کم وچ خیالاں تے معنیاں دیاں نہ دِسن والیاں چیزاں دیاں لفظی تصویراں پیش کرنیاں ہندیاں نیں۔ عام طور تے اکھراں دے معنے مترادفاں دی شکل وچ پیش کر دتے جاندے نیں۔ اصل وچ ایہ معنے نہیں ہندے بلکہ اک ایسا ذریعہ نیں جیہدے نال مطلب تیک ذہن دی رسائی کرائی جاندی اے۔ اکھر تے اوہدے معنے دے گجھے بہت دوریاں ہندیاں نیں، جیہناں نوں لکھتی روپ نہیں دتا جاسکدا تے نہ ای بچ نال مفہوم کھول کے دسیا جاسکدا اے۔ اج دے سمے لوڑ ایس گل دی اے کہ پاکستانی زباناں دیاں لغتاں نوں مرتب کردے ہوئے جدید سائنسی اصولاں نوں مکھ مڈھ رکھیا جاسے تے IPA(International Phonetic Alphabet) دے مطابق اکھراں دا درست تلفظ نکھیڑیا جائے۔ انج نہ صرف پاکستانی اسکالرز سگوں بین الاقوامی اسکالرز وی ایناں توں لوبھ چکن گے۔ ایس توں اڈ اشتقاقیات (Etymology) تے اکھراں دے ارتقادی صورت حال تے وی چانن پایا جائے۔

حوالہ جات

۱۔ رشید حسن خاں، اُردو املا، فکشن ہاؤس، لاہور، ۲۰۰۲، ص: ۲۷۲

۲۔ ڈاکٹر رؤف پاریکھ، اُردو کی اِبتدا، اُس کی لغات اور نصاب نامے، (مشمولہ)، اُردو لغت (یادگاری مضامین)، مرتبہ: ابوالحسنات، کراچی، خواجہ پبلشرز، ۲۰۰۶، ص: ۱۲۱

۳۔ ڈاکٹر رؤف پاریکھ، علمِ لغت، اصولِ لغت اور لغات، کراچی، فضلی سنز، ۲۰۱۷ء، ص: ۹

۴۔ ہاشمی، ارشد مسعود، لغت اور لغت نویسی، مشمولہ کتاب، لغت نویسی اور لغات، روایت اور تجزیہ، مرتبہ رؤف پاریکھ، کراچی، فضلی سنز، ۲۰۱۵ء ص: ۸

۵۔ سید حسن، لغت نویسی (مشمولہ) لغت نویسی کے مسائل، مرتبہ، گوپی چند نارنگ، نئی دہلی، ماہنامہ کتاب نما، ۱۹۸۸ء ص: ۶۷

۶۔ شہاب الدین ثاقب: بابائے اردو مولوی عبدالحق حیات وخدمات، انجمن ترقی اردو پاکستان، کراچی، ۱۹۸۵، ص: ۲۷۳

۷۔ اقبال، کلیاتِ اقبال، لاہور، اقبال اکادمی، طبع ہشتم ۲۰۰۷ء، ص: ۲۲۲

۸۔ رؤف پاریکھ، لغت نویسی اور لغات روایت اور تجزیہ، کراچی. فضلی سنز، ۲۰۱۸ء، ص: ۳۴۷

۹۔ رؤف پاریکھ، علم لغت، اصول لغت اور لغات، کراچی، فضلی سنز ۲۰۱۷ء، ص: ۹

۱۰۔ رؤف پاریکھ، لغت نویسی اور لغات، روایت اور تجزیہ، ص: ۹

References in Roman Script:

1. Rasheed Hasan Khan, Urdu Imla, Fiction House, Lahore, 2002, p. 272
2. Dr. Rauf Parekh, Urdu ki Ibtida, us ki Lughat aur Nisab Naamay, (Mashmoola), Urdu Lughat (Yadgari Mazameen), Murattiba: Abul Hasanaat, Karachi, Khawaja Publishers, 2006, p. 121
3. Dr. Rauf Parekh, Ilm-e-Lughat, Usool-e-Lughat aur Lughat, Karachi, Ferozsons, 2017, p. 9
4. Hashmi, Arshad Masood, Lughat aur Lughat-Navisi, Mashmoola Kitaab "Lughat-Navisi aur Lughat: Riwayat aur Tajziya", Murattiba Rauf Parekh, Karachi, Ferozsons, 2015, p. 8
5. Syed Hasan, Lughat-Navisi (Mashmoola) "Lughat-Navisi ke Masail", Murattiba Gopi Chand Narang, Nai Dilli, Mahanama Kitab Nama, 1988, p. 67
6. Shahab-ud-Din Saqib, Babaye Urdu Maulvi Abdul Haq — Hayat o Khidmaat, Anjuman Taraqqi-e-Urdu Pakistan, Karachi, 1985, p. 273
7. Iqbal, Kulliyat-e-Iqbal, Lahore, Iqbal Academy, Taba-e-Hashtum 2007, p. 222
8. Rauf Parekh, Lughat-Navisi aur Lughat: Riwayat aur Tajziya, Karachi, Ferozsons, 2018, p. 347
9. Rauf Parekh, Ilm-e-Lughat, Usool-e-Lughat aur Lughat, Karachi, Ferozsons, 2017, p. 9
10. Rauf Parekh, Lughat-Navisi aur Lughat: Riwayat aur Tajziya, p. 9